

УДК 92.09:82-4:821.161.1

Шевченко Т. М.

доктор філологічних наук, доцент,
завідувач кафедри української літератури
Одеського національного університету
імені І. І. Мечникова
[https://doi.org/10.18524/2307-8332.2021.1\(23\).251896](https://doi.org/10.18524/2307-8332.2021.1(23).251896)

ЕСЕЙ IN MEMORIA У ТВОРЧОСТІ В. ДАНИЛЕНКА

У статті проаналізовано жанрові особливості есею-меморіуму як окремого різновиду письменницького есею. Закцентовано увагу на специфіці цього твору в порівнянні з некрологом і портретним есеєм, наголошено на його місці і ролі в сучасному письменстві. Спеціально досліджено окремі есеї in memoria у творчості В. Даниленка, зокрема присвячені Н. Зборовській та Ю. Гудзю. Наголошено на ролі і специфіці низки мотивів у цих творах, своєрідності заголовків, образній характеристиці, функціях деталей, полідискурсивності тощо. Зроблено висновки про есеї in memoria як окрему дискурсивну практику, що виникла внаслідок поєднання декількох жанрів і дискурсів, наділену особливими можливостями створення образу померлої людини і образу автора водночас.

Ключові слова: есеї, меморіум, заголовок, жанр, дискурс, письменник, техніки, практики.

Есей як продуктивна дискурсивна практика у сучасному письменстві все більше заявляє про себе розмаїттям художніх практик і різновекторністю творчих ініціатив. Есей-роман, есей-повість, есей-портрет, есей-рецензія, драма-есеї – ось далеко не повний перелік гібридних утворень, котрі часто-густо наповнюють сучасний літературний і літературно-критичний дискурс. Приміром, В. Маслаков пише, що «художній есей розкриває свою своєрідність лише у процесі вивчення його як складного пограничного утворення у своїй родовій і літературній приналежності, і з урахуванням нових відносин, що виникають між автором, суб'єктом висловлювання і читачем» [4, 45].

Таким складним, однак цікавим з погляду наукового аналізу утворенням є есеї in memoria, твір, присвячений конкретній померлій особі, однак наділений як традиційний монтенівський твір високим ступенем суб'єктивності, у якому відбувається лейтмотивний розвиток висловлювання, використовуються сугестивні техніки письма тощо. Вирізняє його з-поміж інших письменницьких практик той факт, що цей твір присвячений видатній особистості, котра пішла у небуття, спеціально написаний з нагоди її смерті або річниці трагічної події, однак зберігає традиційні для есею техніки рефлексії та інтимізації. З одного боку, цей твір близький до публіцистичного жанру некрологу, твору, який «за своєю природою – парадоксальне і наративне утворення, котре існує на перехресті життя й смерті, де життя виступає ядром тексту, його ремою, а смерть –

усього лише тема, привід до написаного» [6, 301]. З іншого боку, есей *in memoria* наближений до портретного нарису – твору, у якому «особливу увагу письменник приділяє розкриттю героя як особистості, показуючи на її прикладі типові риси, що характеризують сучасне суспільство» [5, 88]. Між тим, в есеї-меморіумі і певний персонаж розкривається як особистість не сам по собі, а цікавий специфікою світоглядних настанов конкретного автора, що його створює, відтак твір позначений оптикою особливого, індивідуально-авторського бачення цієї конкретної постаті. Такий твір прикметний як створенням образу певної особистості, так і художньою презентацією оповідної інстанції. Отож, подвійна оптика зображення в есеї *in memoria* приваблює одночасною задіяністю технік інтимізації, ліризації і автокреації, котрі дозволяють створити одночасно образи автора й героя за допомогою засобів есеїстичного письма.

У сучасній українській літературі такий жанр не рідкість. Разом із дотичними до нього записками, автобіографічними нотатками, мемуарами, епістолярієм тощо він формує окремих пласт творів, гідних окремого спеціального дослідження. Певним внеском у цю справу може стати чинна стаття, присвячена есею *in memoria* у творчості В. Даниленка. Цей митець більше знааний як автор романів, повістей, цікавого мегаесею «Лісоруб у пустелі», присвяченого письменницькій праці в сучасних українських реаліях. Не останнє місце в його спадщині посідає есеїстика, присвячена померлим друзям, гідним, на думку автора, увічнення. Ідеться передусім про есей «Дон Кіхот української літератури», присвячений Нілі Зборовській, відомій дослідниці постколоніальних студій, яка передчасно пішла з життя, і про есеїстичний цикл «Два есеї про Юрка Гудзя» з монографії «Лісоруб у пустелі», у якій знаному представнику житомирської школи сучасної літератури відведене чільне місце. В обох випадках ідеться про постаті, діяльність і творчість яких не була суголосною з тогочасними науковими і культурними традиціями і стереотипами, тож захоплення Юрієм Гудзем, якого іменували «Сковородою ХХ ст.», і «метафізичною» жінкою-науковцем Нілою Зборовською, названою «весталкою», «неофітом» і «жрицею храму літератури», зумовлений особливостями авторської аксіології В. Даниленка, який і сам часто ішов супроти письменницького ідолопоклонства, розвінчуючи стереотипи письменницького буття серед читачів.

Отже, есей «Дон Кіхот української літератури» написаний 2011 року з нагоди смерті знаної філологині, дослідниці сучасної української літератури в річищі феміністичних і постколоніальних студій Ніли Зборовської, котра рано пішла з життя, здійснивши зрушення в консервативному на той час академічному літературознавстві. В. Даниленко, який особисто знав дослідницю, написав посмертний есей для знаного серед фахівців порталу літературної критики «ЛітАкцент», назвавши авторку «Феміністичних роздумів», «Коду української літератури» і «Української реконквісти» Дон Кіхотом української літератури, сприймаючи Нілу як виняткову особистість з настановою на втілення нового ідеалу дослідника літератури, що неминуче призводить до конфлікту між нею

як критиком нової генерації та обставинами опору цьому з боку представників старих наукових традицій. Дон Кіхот, як відомо, утілення людини, котра усе, що бачить перед собою, перетворює на мрію, кидаючи виклик звичному, побутовому. Так і Ніла Зборовська запам'яталася оточенню й літературній спільноті передусім як дослідниця з нестандартним мисленням, котра не побоялася кинути виклик багатолітнім, часто заскорузлим, традиціям у літературознавстві, залишивши яскравий слід у філологічній науці 90-х рр. XX ст. – початку XXI ст.

Як відомо, Дон Кіхот є персонажем епохи помежів'я, тож трагізм Ніли Зборовської, як стверджує В. Даниленко, зумовлений саме ситуацією переходовості літературного процесу, котрий призводить до змін і в науці про художнє слово, щедро наповнювану на той час новими підходами, методиками, обставинами запровадження модерних наукових шкіл, формуванням сучасних традицій аналізу художніх текстів.

Мотиви есею «Дон Кіхот української літератури» умовно можна поділити на дві групи: пов'язані із створенням образу Ніли Зборовської, названою «жрицею храму української літератури, якій служила з усією пристрасстю, на яку тільки була здатна» [2], для якої література була «сокровенним і глибоко інтимним життям» [2], і пов'язані із самими автором, у творчому житті якого дослідження Ніли Зборовської зіграли помітну роль, та й сама вона як неординарна особистість посіла поважне місце в пам'яті. Основні складники образу Ніли Зборовської такі: інтелектуальне єство, науковий чинник, власне людські (жіночі) якості тощо. В. Даниленко із захопленням розповідає про дослідницю як ерудовану, креативну, філологічно обдаровану постать, котра звикла торувати шлях самостійно й незалежно, не звертаючи уваги на правила й канони. Звісно, основну увагу приділено Нілі Зборовській як дослідниці літератури. Приміром, привертає увагу художня (!) характеристика докторської праці Ніли Зборовської: «Нагадувала захват неофіта, який із головою пірнув у глибини психоаналізу, наковтався брудної води і тільки дивом не опинився на мулистому дні як пожива для раків» [2]. За цією образною характеристикою поважного академічного твору – щире захоплення ентузіазмом авторки, її небоязню авторитетів, сміливим торуванням власного шляху на набосхилі науки про літературу.

В. Даниленко перераховує основні здобутки авторки «Української реконквісти» і «Пришестя вічності» в літературознавстві: феміністичні студії, постколоніальні дослідження, вивчення української літератури як феномена через «захисну функцію своєї національної ідентичності» [2]. Митець порівнює здобутки Соломії Павличко і Оксани Забужко, відшукуючи спільне і відмінне в їх науковій спадщині. Віддаючи належне працям Соломії Павличко, він усе ж таки симпатизує більшою мірою Нілі Зборовській через те, що остання виступала проти канонізації «маргінальних постатей, таких, як Юрій Андрухович, Оксана Забужко, Олесь Ульяненко, що, попри їхню вписаність у медійно-культурний простір, збивають українську літературу на манівці світового літературно-

го процесу» [2], тож образне окреслення Соломії Павличко як «інтелектуала української літератури», а Ніли Зборовської – «її душі» підтверджує це. Також через поодинокі деталі вимальовуються і суто жіночі та професійні риси відомої авторки: надзвичайно емоційна, обережна у поводженні з чоловіками, найулюбленіша викладачка студентів лінгвістичного університету, по-жіночому цікава і по-дитячому безпосередня в житті. Змалювання постаті через деталь – свідомо есеїстична техніка В. Даниленка: через багатство асоціацій, психологічних і зовнішніх тонкощів, другорядних, на перший погляд, дрібниць у читача виникає можливість домалювати у своїй уяві образ неординарної жінки. Деталі, створені В. Даниленком, завдяки живописному (Фредерік Лейтон), міфологічному («весталка», «жриця храму»), філософському («неофіт») дискурсам розпорошені по всьому тексту, відтак з них можна вимальовувати цілісний образ виняткової особистості. Вони створюють ефект вільного тлумачення образу читачем, розширюють його інтерпретаційну компетенцію.

Окреслення ж власного образу відбувається у В. Даниленка через образ Ніли Зборовської метафорично й асоціативно; наведені про неї факти співвідносяться автором з особистими обставинами й враженнями, доповнюються емоціями й оцінною лексикою: «чоловіки її цікавили виключно як об'єкти психоаналітичних спостережень» [2]; «якби таке написав я, то з тріском провалив би захист під радісне шаркання під столом ногами та клацання вставними щелепами вченої ради» [2]; «спостерігаючи за Нілою Зборовською, я теж відчув, що вона десь далеко, і запитав, коли ми знову зустрінемося, але вона не відповіла» [2]. Спостерігаючи за переплетінням двох груп мотивів в есеї В. Даниленка, маємо констатувати, що автор «грає» з читачем, конструюючи образ дослідниці з великої букви, спираючись на ресурси як художнього, так і наукового функціонального стилів, адже пише про літературознавство, і водночас постулює ідеї про те, яким має бути сучасний дослідник мистецтва слова, і яка вона, сучасна українська література, крізь призму наукової оптики: «Ніла Зборовська всю свою пристрасть спрямовувала проти колоніальних комплексів та маргіналізації сучасної української літератури» [2].

Слід наголосити, що в невеликому за обсягом творі, у якому створено портрет неординарної дослідниці, причиново-наслідкові зв'язки між фрагментами послаблені, однак автор і не ставив за мету створити цілісний її портрет, утіливши лише образ наче в техніці сфумато. Його мета – віддати належне талановитій літературознавиці, яка залишиться в його пам'яті назавжди, і ці враження передати читачеві, який домалює її образ у власній уяві. Натомість асоціативно-семантичні зв'язки стають головними у з'єднанні всіх мотивів твору.

Також слід звернути увагу на той факт, що В. Даниленко поєднує у своєму есеї *in memo* практиці абсолютно різних за своєю природою жанрів і стилів: наукового трактату (аналізуючи постколоніальні і феміністичні студії, дисертаційну роботу), рецензії (даючи фахову оцінку знаковим творам Ніли Зборовської), хвалебної промови (оцінюючи захист дисертації і загальний вне-

сок у літературознавство), афоризму (даючи влучні характеристики талановитій дослідниці на кшталт «Хіба чогось вартий Санчо Панса без Дон Кіхота?» [2]), художнього портрету («Її потойбічний погляд нагадував погляд весталки з гравюри Фредеріко Лейтона, що ковзав поверх голів кудись далі, зникаючи за межею досяжності того, з ким вона розмовляла» [2]). Такий конгломерат різних жанрів в одному творі тільки підтверджує, що «Дон Кіхот української літератури» дійсно есей, твір, що, на думку М. Епштейна, «безперервно перетинає межі інших жанрів» [7].

Схожі техніки есеїстичного письма спостерігаємо в циклі «Два есеї про Юрка Гудзя», написані в різні часи і для різних видань, однак об'єднані автором у цикл у книзі «Лісоруб у пустелі» через близькість ідей, мотивів, авторські настанови. Єднає твори і головний герой, якому присвячено есеї in memo, письменник Юрій Гудзь, літератор житомирської школи, котру називають «синтетичною ще й тому, що вона синтезує в собі деякі естетичні і стильові традиції, які йдуть від ненормативного мистецтва (романтизм, бароко, модерн), де досить розвинуте суб'єктивне начало» [1].

В есеях «Янгол блакитного блюзу» і «Останній мандрівний дяк української літератури» створено образ Юрка Гудзя, митця, котрий також у розквіті літ пішов у небуття, залишивши яскравий слід у сучасному письменстві. Два есеї, написані в різні часи і для різних видань, єднає комунікативна інтенція увічнити образ митця, який вів аскетичний спосіб життя й подорожував, однак це не завадило йому стати «апологетом авангардового поезомалярства» [3, 103], «останнім мандрівним дяком української літератури» [3, 104], «найбільш стильною рибою на українському літературному мілководді» [3, 108]. В. Даниленко вирішив об'єднати два твори в цикл, написавши коротку передмову до них. У ній він розглядає життя Юрія Гудзя як експеримент, що «полягав у втечі від обов'язків і традиційного побуту, який нав'язують дорослій людині суспільство і близькі люди» [3, 102]. Відтак два есеї з книги «Лісоруб у пустелі» – це міркування про саму сутність цієї втечі: передусім як художника, а згодом – як літератора. Створюючи образ Юрія Гудзя, В. Даниленко вдається як до наративних фрагментів, описуючи різні історії з життя житомирського митця, так і до ментативних укралень, у яких ідеться про долю неординарної особистості, що сповідувала філософію летризму, макото, ісихазму. Так, перший есей містить «історії» про обставини спілкування В. Даниленка й Юрія Гудзя в маленькій київській квартирі на Подолі. Цей твір сповнений цікавих діалогів, описових деталей, подробиць, вдумливих спостережень, котрі згодом переростають у розлогі міркування про митця-аскета. У другому есеї чимало міні-історій: про відвідування Юрієм Гудзем Одеси за сто гривень ледь не авто-стопом, про його надособливе спілкування з жінками, родинні історії, участь у проєкті «Українська реконкіста», обставини передчасної смерті, поховання, вшанування пам'яті. Ці історії поступово переростають у художні ментативи про втаємничість мистецької натури й позачасовий характер високої літера-

тури. В. Даниленко пише: «У невеликій за обсягом прозовій спадщині він лишився поетом, що хаотично нанизував уривки розмов та побачені образи, ніби відчував подих смерті й поспішав увібгати у приреченість свого самотнього голосу вирвані фрагменти життя» [3, 110].

Назви есеїв про Юрія Гудзя, як і у випадку з твором про Нілу Зборовську, мають виняткове значення для розуміння головних рис характеру видатної постаті. Вони, як і в есеї «Дон Кіхот української культури», містять винятковий акцент на персоні самого митця. Приміром, перший заголовок «Янгол блакитного блюзу» відсилає до збірок митця «Боротьба з хворим янголом» та «Замовляння невидимих крил» цього автора. «Хворим янголом» метафорично названо і самого Юрія Гудзя, людину високих поривів, котрій не вдалося реалізувати задумане повною мірою. Друга назва – «Останній мандрівний дяк української літератури» – є назвою-характеристикою, де закодовано головну сутність ества автора «Барикад на Хресті» й вектор Даниленкового портретування. Це той випадок, коли акцент зміщено з теми на ідею твору: авторові важливо не так передати сутність Гудзевого мислення й типу свідомості, скільки показати його місце в сучасній українській літературі та й водночас окреслити цю літературу як таку*.

Отже, есей in memoia в сучасній українській літературі варто позиціонувати як окрему дискурсивну практику, наділену особливими можливостями. Тут створюється образ померлої людини і образ самого автора, дотичного до того, хто пішов у небуття. Дискурс вшанування того, відійшов у вічність, також має місце, як і ментативи про його внесок у ту чи ту сферу. У свою чергу вказана сфера стає предметом особливого осмислення (до-осмислення, пере-осмислення) в новому (оновленому, зміненому) річищі, що знаходить відгук у читача. Такий коктейль дискурсів і формує есей in memoia, художні практики якого якого можуть стати предметом подальших літературознавчих досліджень.

Список використаної літератури

1. Білоус П. Прозаїки житомирського кола. URL: <http://dspace.nbuv.gov.ua/bitstream/handle/123456789/31822/19-Bilous.pdf?sequence=1> (дата звернення: 05.10.2021)
2. Даниленко В. Дон Кіхот української літератури. URL: <http://litakcent.com/2011/10/03/don-kihot-ukrajinskoji-literatury/> (дата звернення: 05.10.2021)
3. Даниленко В. Лісоруб у пустелі. Київ: Академвидав, 2008. 352 с.
4. Маслаков А. Жанрово-структурные особенности эссеистики русских поэтов XX века (на материале произведений А. А. Блока, О. Э. Мандельштама, М. И. Цветаевой, И. А. Бродского). Дис. канд. филол. наук. Ростов-на-Дону, 2016. 239 с.
5. Песляк П. А., Бляхер Л. Е. Портретный очерк в структуре жанров современной тележурналистики. *Ученые заметки ТОГУ*. 2016, Том 7. № 2. С. 86–91.
6. Шатин Ю. Риторические приемы деконструкции героя в современной журналистике. Эпоха метамодернизма. *Вестник НГУ. Серия: История, филология*. 2021 Т. 20. № 6: Журналистика. С. 299–305.
7. Эпштейн М. Эссе об эссе. URL: https://www.emory.edu/INTELNET/esse_esse.html (дата звернення: 05.10.2021)

* Детальніше про цикл «Два есе про Ю. Гудзя» див.: Шевченко Т. М. Есеїстика українських письменників як феномен літератури кінця XX – початку XXI ст. Київ: Видавничий дім Дмитра Бураго, 2019. 584 с.

Shevchenko T. M.

Doctor of Philological Sciences, Associate professor,
Head of the Department of Ukrainian Literature
Odessa I. I. Mechnikov National University

IN MEMORIA ESSAYS IN THE WORKS OF V. DANILENKO

The article analyzes the genre features of the memorial essays as a separate type of essay. Emphasis is placed on the specifics of this work in comparison with the obituary and portrait essays while highlighting its place and role in modern writing. Some in memoria essays in the works of V. Danylenko, dedicated to N. Zborovska and Y. Gudz, have been specially studied. The role and specificity of a number of motives in these works, originality of titles, figurative characteristics, functions of details, polydiscursivity, etc. are emphasized. Conclusions are made about the in memoria essays as a separate discursive practice, which arose as a result of a combination of several genres and discourses, endowed with special opportunities to create the image of the deceased and the image of the author at the same time.

Keywords: essay, memorial, title, genre, discourse, writer, techniques, practices

References

1. Belous, P. (2021), Prozyayiky zhytomyr's'koho kola [Prose writers of the Zhytomyr circle]. URL: <https://goo.su/al7Q>
2. Danylenko, V. (2021), Don Kikhot ukrayins'koyi literature [Don Quixote of Ukrainian literature]. URL: <http://litakcent.com/2011/10/03/don-kihot-ukrajinskoji-literatury/> (access date: 05.10.2021)
3. Danylenko, V. (2008), Lisorub u pusteli [A lumberjack in the desert]. Kyiv: Akademvydav, 2008. 352 p.
4. Maslakov A. (2016), Zhanrovo-strukturnyye osobennosti esseistiki russkikh poetov XX veka (na materiale proizvedeniy A. A. Bloka, O. E. Mandel'shtama, M. I. Tsvetayevoy, I. A. Brodskogo) [Genre-structural features of the essays of Russian poets of the twentieth century (based on the works of A. A. Blok, O. E. Mandelstam, M. I. Tsvetaeva, I. A. Brodsky)]. Dis. Cand. philol. Science. Rostov-on-Don, 2016. 239 p.
5. Peslyak, P., Bliacher, L. (2016), Portretnyy ocherk v strukture zhanrov sovremennoy telezhurnalistiki Blacher LE Portrait portrait in the structure of genres of modern televisionjournalism. Scientific notes of TOGU. 2016, Volume 7. № 2., pp. 86–91.
6. Shatin, Yu., (2021), Ritoricheskiye priyemy dekonstruktsii geroya v sovremennoy zhurnalistike [Rhetorical methods of hero deconstruction in modernjournalism. The era of metamodernism], NSU Bulletin. Series: History, philology. 2021 T. 20. № 6: Journalism, pp. 299–305.
7. Epstein, M. (2021), Esse ob esse [Essaysonessays]. URL: https://www.emory.edu/INTELNET/esse_esse.html (access date: 05.10.2021)

Статтю подано до редколегії 3 вересня 2021 р